

Theological Education and Science as Means of Forming Civil Society in Ukraine

UDC: 27:37.017:378.4(477) "1991/2022"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172342>**Deliatynskyi Ruslan**Ph.D., Head of the department of social and humanitarian disciplines,
<https://orcid.org/0000-0002-6020-7666>, r.deliatynskyi@ifaiz.edu.ua**Gogol Vasyly**Ph.D., Assoc. Prof., Head of the theology department,
<https://orcid.org/0000-0001-5236-885X>, gogol.v@ifaiz.edu.ua*Ivano-Frankivsk Academy of Ivan Zolotousty (Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

Abstract

In the conditions of a full-scale war of the Russian Federation against Ukraine (from February 24, 2022), the scientific problems of the relationship between religious and national identity, the role of churches and civil society in modern processes were brought up to date. From this moment, it can be argued, a qualitatively new stage of the formation of Ukrainian national identity began, the role and influence of churches on the consolidation of civil society increased. The **purpose** of the article is to clarify the role of theological education and science in the process of formation of civil society in Ukraine at the current stage, to determine the likely limits and mechanisms of influence of this field of education and science on various spheres of social life in the future.

Main results. A short retrospective analysis was carried out and three stages of the development of the specialty «Theology» as an educational and scientific specialty in independent Ukraine were distinguished, statistics of the development of theological higher education institutions for 25 years were presented, the list of institutions of higher education, which in 2022 conducted training in this specialty, was clarified, analyzed the formation and development of individual higher education institutions (on the example of the Ukrainian Catholic University and the Ivano-Frankivsk Academy of Ivana Zolotoustoho).

Conclusions. It has been proven that there has been a qualitative shift in emphasis in the training of specialists in the specialty «Theology» over the past 30 years – from training personnel for Churches (with a limited scope of employment) to training personnel for Churches and society (with a broad perspective of self-realization). It has been proven that the introduction, in accordance with the Law of Ukraine «On Higher Education» (2014), of the mechanism of licensing and accreditation of the specialty «Theology» had a positive effect on the development of higher education institutions, the activation of scientific and educational activities in the field of theological sciences, and opened wide opportunities for professional implementation for theological graduates in «church-religious» and «non-church, secular» spheres of activity, which will contribute to the development of civil society in Ukraine. Therefore, in order to increase the useful potential of the influence of «Theology» as an educational and scientific specialty on civil society, the authors suggest that institutions of higher education focus on the activation of educational and scientific activities, the combination of deep scientific research and the popularization of theological knowledge in society, the gradual differentiation of individual «specializations» within the specialty, creation of interdisciplinary educational programs. The gradual growth of the «demand for spirituality» in society in the future may determine the significant role of the specialty «Theology» in the formation of the spiritual foundations of civil society in Ukraine.

Keywords: civil society, Church, religious identity, national identity, theology, theology specializations, spiritual institutions of higher education, institutions of higher education, system of higher education and science of Ukraine

Богословська освіта і наука як засоби формування громадянського суспільства в Україні

Делятинський Руслан, Гоголь Василь*Івано-Франківська академія Івана Золотоустого (Івано-Франківськ, Україна)*

Анотація

В умовах повномасштабної війни РФ проти України (з 24 лютого 2022 р.) **актуалізувалися** наукові проблеми взаємозв'язку релігійної та національної ідентичності, ролі Церков і громадянського суспільства в сучасних процесах. З цього моменту, можна стверджувати, розпочався якісно новий етап формування української національної ідентичності, зросли роль і вплив Церков на консолідацію громадянського суспільства. **Метою** статті є з'ясування ролі богословської освіти та науки у процесі формування громадянського суспільства в Україні на сучасному етапі, визначення імовірних меж та механізмів впливу цієї галузі освіти і науки на різні сфери суспільного життя у дальшій перспективі.

Основні результати. Проведено короткий ретроспективний аналіз і виокремлено три етапи розвитку спеціальності «Богослов'я» як освітньої та наукової спеціальності в незалежній Україні, подано статистику розвитку духовних ЗВО за 25 років, з'ясовано перелік закладів вищої освіти, які у 2022 році проводили підготовку за цією спеціальністю, проаналізовано становлення і розвиток окремих ЗВО (на прикладі Українського Католицького університету та Івано-Франківської академії Івана Золотоустого).

Висновки. Доведено, що відбулося якісне зміщення акцентів у підготовці фахівців зі спеціальності «Богослов'я» за останні 30 років – від підготовки кадрів для Церков (з обмеженою сферою працевлаштування) до підготовки кадрів для Церков і суспільства (з широкою перспективою самореалізації). Доведено, що запровадження, відповідно до Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.) механізму ліцензування та акредитації спеціальності «Богослов'я» позитивно вплинуло на розвиток закладів вищої освіти, активізацію наукової та освітньої діяльності в галузі богословських наук, відкрило широкі можливості професійної реалізації для випускників-богословів у «церковно-релігійній» та «поза-церковній, світській» сферах діяльності, що сприятиме розвитку громадянського суспільства в Україні. Відтак, для підвищення корисного потенціалу впливу «Богослов'я» як освітньої та наукової спеціальності на громадянське суспільство, автори пропонують закладам вищої освіти зосередитися на активізації освітньої та наукової діяльності, поєднанні глибоких наукових досліджень і популяризації богословських знань в суспільстві, поступовій диференціації окремих «спеціалізацій» в межах спеціальності, створенні міждисциплінарних освітніх програм. Поступове зростання «попиту на духовність» в суспільстві у дальшій перспективі може визначити значну роль спеціальності «Богослов'я» в становленні духовних основ громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: civil society, Church, religious identity, national identity, theology, theology specializations, spiritual institutions of higher education, institutions of higher education, system of higher education and science of Ukraine

Стаття надійшла / Article arrived: 14.02.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Вступ.

Постановка проблеми. Переосмислення ролі Церкви у житті сучасного суспільства, зокрема в умовах сучасної повномасштабної агресії РФ проти України (2022 р.), відбувається на різних рівнях – від теоретично-наукового до практичного (наприклад, в сфері державної та міжнародної політики). Характерним прикладом стала заява федерального президента Німеччини Ф.-В. Штайнмаєра на засіданні Всесвітньої Ради Церков 31 серпня 2022 р. про те, що «керівництво Російської православної церкви приєдналося до злочинів війни проти України. Ця тоталітарна ідеологія, замаскована під теологію, призвела до повного чи часткового знищення багатьох релігійних об'єктів на території України – церков, мечетей, синагог, навчальних та адміністративних будівель релігійних громад. Жоден християнин, який ще володіє своєю вірою, своїм розумом і почуттями, не зможе побачити в цьому волю Божу» (Керівництво РПЦ, 2022; Імперські мрії, 2022).

Очевидно, ця теза актуалізує питання про взаємовплив релігійної та національної самосвідомості, в черговий раз ставить на порядок денний наукової спільноти питання про дослідження особливостей функціонування християнської, національної (або національно-культурної) та громадянської ідентичностей в сучасних умовах, зважаючи на негативний вплив на громадську думку або ж суспільну свідомість різноманітних ідеологічних доктрин. Так, наприклад, шляхом використання формули «православ'я, самодержавство, народність» в сучасній ідеологічній доктрині «російського миру», як зазначає К. Зборовська, «релігійна компонента підміняється ідеєю месіанства російського народу, яка є онтологічно несумісною з канонічними догматами православ'я», тому протидія пропаганді цієї ідеології потребує глибшого міждисциплінарного дослідження (Зборовська, 2020, с. 170). В умовах гібридної війни РФ проти України питання формування національної ідентичності українців, на думку О. М. Кіндратець і Т. І. Сергієнко, набувають особливого значення, тому одним із засобів реінтеграції тимчасово окупованих територій вважають врахування механізму «рекатегоризації ідентичностей» («розмивання» групових ідентичностей) для проведення відповідної державної гуманітарної політики щодо формування української політичної нації (Кіндратець, Сергієнко, 2021, с. 44). Зрештою, початок повномасштабної війни РФ проти України 24 лютого 2022 р. став своєрідним рубежем, що визначив якісно новий етап формування української національної ідентичності, адже тепер «кожен громадянин нашої держави ідентифікує себе українцем, патріотом і тим самим доводить давнє існування саме української самоідентичності» (Вовк, 2022, с. 5).

На початку XXI ст. в країнах з демократичним устроєм поряд з державними інституціями та

ідеологією дедалі більшого впливу набуває громадянське суспільство, феномен якого, за визначенням В. Степаненка, проявляється у «відкритому і ніколи не завершеному процесі», тобто перманентній здатності суспільства до різних форм самоорганізації (Степаненко, 2015, с. 7). За іншим визначенням, наведеним М. Луцьким, «під громадянським суспільством розуміють суспільство громадян з високим рівнем економічної, соціальної, політичної культури та моральних властивостей, яке спільно з державою утворює розвинуті правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага» (Луцький, 2014, с. 121).

Одним з активних учасників і співтворців громадянського суспільства вважається Церква як релігійна організація. Сама ідея громадянського суспільства, на думку М. Рибачука, «проростає з євангельської й античної давнини», а взагалі «у філософсько-історичній та політично-історичній ретроспективі можна говорити про паралельне існування й розвиток релігійних ідеологій та ідей громадянського суспільства, інституту церкви та інституту громадянського суспільства» (Рибачук, 2022, с. 2). У ранній, мирний період незалежності України (1991-поч. 2000-х рр.) Церкви та релігійні організації, як підкреслює Л. Виговський, почали відігравати важливу роль у процесі «демократизації життя суспільства на засадах християнських цінностей», формувати соціально активну позицію віруючих, передбачену соціальною доктриною Церкви, а значить слугували «розвитку структур громадянського суспільства в державі» (Виговський, 2007, с. 27). Вже в умовах гібридної війни РФ проти України (з 2014 р.), як відзначив М. Мельник, «церква своєю активною позицією суттєво сприяла консолідації українського суспільства навколо національних та громадянських ідеалів, організації всенародної боротьби на захист Вітчизни» (Мельник, 2016, с. 127).

Водночас, слід зауважити, попри значну увагу сучасних дослідників до проблеми участі Церков у формуванні громадянського суспільства в Україні, окремі аспекти недооцінені та потребують додаткових студій. Так, на думку М. Рибачука, Церкви в Україні, маючи «значні невикористані резерви», обмежують свою суспільну активність переважно доброчинною та освітньо-виховною діяльністю (Рибачук, 2022, с. 18). Однак, на нашу думку, не варто їх недооцінювати, навпаки, слід підкреслити, що саме освітньо-виховна сфера як різновид соціальної діяльності Церков заслуговує на більш значну увагу дослідників, оскільки фактично забезпечує не тільки фахову підготовку священно- та церковнослужителів, але передусім визначає світоглядні засади випускників закладів богословської освіти, а тим самим закладає певний фундамент, зокрема світоглядний

та культурно-формуєчий, у процесі формування громадянської та національної ідентичностей, а відтак – і в становленні громадянського суспільства, політичної нації та національної державності в Україні.

Власне, одним із засобів формування національної, або національно-культурної ідентичності особистості, на думку І. Беха та К. Журби, є освітня та виховна діяльність (Бех, & Журба, 2017, с. 25), які сприяють формуванню світогляду людини, формують її переконання, відтак визначають життєву стратегію. При цьому одним із найважливіших факторів впливу в процесі формування особистості є також релігійний фактор, зокрема «християнсько-орієнтований підхід до проблеми розвитку духовності особистості, що передбачає інтеграцію теологічного, філософського (неологічного) та психологічного знання про духовну природу людини» (Климишин, 2013; 2009).

Зважаючи на це, можемо стверджувати, що розвиток богословської освіти і науки може стати одним із вагомих чинників формування та розвитку громадянського суспільства в Україні не тільки на сучасному етапі, але й в дальшій перспективі. Підкреслимо, що в такому контексті проблема ролі богословської освіти і науки ще не розглядалася у вітчизняній науковій літературі.

Основна частина статті підготовлена у серпні–вересні 2022 року для виступу за напрямком № 8 «Християнська, етнічна та громадянська ідентичності в контексті постколоніальної думки» на Міжнародній науково-практичній конференції «Церква на шляху формування богослов'я нації та громадянства» (м. Івано-Франківськ, 16-17 вересня 2022 року), згодом, у січні 2023 року, частково доповнена актуальними «новинами».

Метою дослідження є з'ясування ролі богословської освіти та науки у процесі формування громадянського суспільства в Україні на сучасному етапі (з короткою ретроспективою з 1991 р.), визначення імовірних меж та механізмів впливу цієї галузі освіти і науки на різні сфери суспільного життя у дальшій перспективі.

Результати дослідження.

Богослов'я як освітня та наукова галузь в незалежній Україні пройшла складний еволюційний шлях становлення, розвитку та визнання з боку держави та суспільства. Умовно можна виокремити три етапи розвитку богослов'я в незалежній Україні (Хромець, 2019, с. 179-180): перший (1991–2000 рр.) характеризувався відродженням мережі вищих духовних навчальних закладів під проводом традиційних Церков і релігійних організацій, водночас роль держави обмежувалася до функції «реєстратора» такого різновиду релігійних організацій; другий (2000–2014 рр.) позначений першими спробами налагодження співпраці між Церквами та органами

державної влади у справі надання богослов'ю певного «статусу» освітньої та наукової спеціальності, внаслідок чого богослов'я продовжувало розвиватися в межах вищих духовних навчальних закладів та з'явилося в окремих державних та приватних вищих навчальних закладах; третій (з 2014 р.) визначається створенням державою законодавчої і нормативно-правової бази, що забезпечила сприятливі умови для розвитку богослов'я як освітньої та наукової спеціальності, завдяки чому сформувалися декілька закладів вищої освіти, в яких здійснюється підготовка фахівців за трьома рівнями вищої освіти (бакалавра, магістра та доктора філософії в галузі).

Для розуміння значного масштабу еволюції «статусу» богослов'я як освітньої спеціальності варто порівняти статистичні дані за останніх 25 років. Так, станом на 1998 р. в Україні мережа закладів вищої богословської освіти (або, за тогочасною законодавчою термінологією, «вищих духовних навчальних закладів» (ВДНЗ)) традиційних Церков мала такий вигляд: Українська Православна Церква Московського патріархату (УПЦ МП) – 18 ВДНЗ (в т. ч. 1 духовна академія, 5 духовних семінарій, 5 духовних училищ, 7 курсів регентів-псаломщиків); Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ КП) – 8 ВДНЗ (в т. ч. 1 духовна академія, 4 духовні семінарії, 3 духовні училища); Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) – 4 ВДНЗ (в т. ч. 1 колегія, 3 духовні семінарії); Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) – 9 ВДНЗ (в т. ч. 1 богословська академія, 1 духовний інститут, 3 духовних семінарії, 4 духовні училища); Римо-Католицька Церква (РКЦ) – 5 ВДНЗ (Стоцький, 1999, с. 18, 28, 34, 43, 47). Вже станом на 2022 рік, крім мережі ВДНЗ (або, відповідно до нової законодавчої термінології, «закладів вищої богословської освіти» (ЗВБО)), які перебувають виключно в підпорядкуванні та структурі традиційних Церков і для держави мають статус одного з видів «релігійної організації» (Хромець, 2019, с. 185-235), функціонують також 10 закладів вищої освіти (ЗВО), переважно приватної форми власності, які отримали ліцензію Міністерства освіти і науки України та державну акредитацію спеціальності 041 «Богослов'я» за одним, двома чи трьома (або ж одним із трьох) рівнями вищої освіти (бакалавра, магістра та доктора філософії в галузі).

Так, у 2022 році прийом на навчання за спеціальністю 041 «Богослов'я» для здобуття освітнього ступеня бакалавра, за даними Єдиної державної електронної бази з питань освіти (ЄДЕБО) Міністерства освіти і науки України, здійснювали дев'ять закладів вищої освіти (ЗВО) державної та приватної форми власності (Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, Київська православна богословська академія, Волинська православна богословська академія, Український Католицький Університет, Івано-

Франківська академія Івана Золотоустого, Університет Короля Данила, Таврійський християнський інститут, Український гуманітарний інститут, Карпатський університет імені Августина Волошина), для здобуття ступеня магістра – шість ЗВО (Український Католицький Університет, Київська православна богословська академія, Класичний приватний університет, Івано-Франківська академія Івана Золотоустого, Карпатський університет імені Августина Волошина, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича) (Конкурсні пропозиції за ОП «Богослов'я» ОР бакалавра, 2022; Конкурсні пропозиції за ОП «Богослов'я» ОР магістра, 2022). Тим часом підготовку фахівців за третім освітньо-науковим рівнем вищої освіти, що завершується здобуттям наукового ступеня доктора філософії з галузі богослов'я, у 2022 році продовжили лише два ЗВО (Український Католицький Університет, Київська православна богословська академія), інші два (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова та Карпатський університет імені Августина Волошина) не мали продовження акредитації (Київська православна богословська академія, 2022; Заклад вищої освіти «Український Католицький Університет», 2022; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2022; Приватний заклад вищої освіти «Карпатський університет імені Августина Волошина», 2022).

Короткий ретроспективний аналіз розвитку декількох із вище перелічених закладів вищої освіти, які проводять підготовку фахівців з богослов'я, може продемонструвати як процес еволюції «статусності» богослов'я як освітньої та наукової спеціальності, так і значний позитивний внесок у розвиток громадянського суспільства та національної державності.

Серед десятка ЗВО проаналізуємо спершу ті, які виникли на базі ВДНЗ однієї з традиційних Церков – Української Греко-Католицької Церкви.

Так, сьогодні, 2023 р., відомий і авторитетний серед закладів вищої освіти Український Католицький Університет (далі – УКУ) (Найкращі приватні заклади вищої освіти України, 2022) сформувався шляхом реорганізації у червні 2002 р. на базі Львівської богословської академії, заснованої чи, радше, відновленої у 1994 р. як правонаступниці Львівської греко-католицької богословської академії, заснованої ще 1929 р. митрополитом Андреем Шептицьким (Історія та факти, 2022; Історія та факти: Передумови, 2022). За порівняно короткий період часу УКУ отримав для спеціальності «Богослов'я» спершу (1998 р.) міжнародну акредитацію, зокрема Конгрегації католицької освіти Ватикану, а відтак (2006 р.) – вітчизняну державну акредитацію від Міністерства освіти і науки України (Історія, сьогодні, майбутнє. Важливі дати в історії УКУ, 2022). Серед основних завдань УКУ, висловлених 2002 р. в інвентураційній

промові її першого ректора Бориса Гудзяка (нині митрополита Філадельфійського УГКЦ), було окреслено такі, як «євангелізаційна місія», «збагачення академічного дискурсу», «міждисциплінарність та етична перспектива наукових досліджень», «пізнання істини й університетське виховання», «практично-пасторальний і соціальний виміри», «внесок до світового екуменічного та культурного діалогу між християнським Сходом та Заходом» (Про візію і місію Українського католицького університету, 2017; Ліцензії та сертифікати про акредитацію [УКУ], 2022). Справді, колектив науково-педагогічних працівників УКУ та чимало його випускників стали не тільки церковно-релігійними діячами, науковцями чи фахівцями в певній галузі, але й активними співтворцями громадянського суспільства в Україні. Взагалі, за даними керівника відділу розвитку УКУ Ольги Зарічанської, «у період з 1999 року по 2015 рік УКУ має 2728 випускників, серед яких: богослов'я – 932, семінарія – 445, історія – 183, соціальна педагогіка – 120, журналістика – 39, медіакомунікації – 16, Інститут лідерства і управління – 415, LvBS – 489, Катехитично-педагогічний інститут – 484, Інститут екуменічних студій – 50...» (Асоціація випускників УКУ, 2016).

Згодом, серед учасників Революції Гідності 2014 р. було чимало працівників і студентів УКУ, зокрема, о. Михайло Димид став одним із «капеланів Майдану», а інший його викладач Богдан Сольчаник – «Героєм Небесної Сотні» (Грицак, 18.02.2022). Відомий також випадок, коли у 2020 р. семеро випускників різних спеціальностей УКУ, реалізувавши себе у професійному розвитку, були обрані народними депутатами Верховної ради України (Чундак, 07.08.2019). Зрештою, як пізніше визнав в одному з інтерв'ю з нагоди 30-ліття незалежності України владика Борис Гудзяк, УКУ достатньою мірою справився із поставленими завданнями, оскільки має «чіткі духовні засади», на яких «працюють за покликанням», а відтак і зробив свій внесок у розбудову громадянського суспільства в Україні (Іванців, & Кошкіна, 2021).

Схожу історію становлення має ще один ЗВО, який «виріс» із вищого духовного навчального закладу УГКЦ, – це Івано-Франківська академія Івана Золотоустого (далі – ІФАІЗ), заснована в статусі приватного закладу вищої освіти у травні 2018 р. (Хто ми є [ІФАІЗ], 2022; Статут приватного закладу вищої освіти «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого», 2018), зберігаючи історичну правонаступність від Станиславівської духовної семінарії та богословського ліцею (1907–1945 рр.), відновлених у 1990 р. у формі Івано-Франківської духовної семінарії імені священномученика Йосафата (ІФДС), послідовно реорганізованої у 1991 р. в Івано-Франківський теологічно-катехитичний духовний інститут (ІФТКДІ), у 2000 р. – в Івано-Франківську

теологічну академію (ІФТА), у 2014 р. – в Івано-Франківський богословський університет імені св. Івана Золотоустого (ІФБУ) (Стратегія розвитку приватного закладу вищої освіти «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого» на 2018–2023 роки, 2018). Характерно, що за дуже короткий період свого становлення в «новому статусі», як приватний заклад вищої освіти, Івано-Франківська академія Івана Золотоустого показала добрий темп свого розвитку, зосередившись виключно на одній спеціальності 041 «Богослов'я»: упродовж 2018–2021 рр. отримала від Міністерства освіти і науки України державні ліцензії на підготовку бакалаврів та магістрів та акредитацію спеціальності за двома рівнями вищої освіти, а також здійснила перші випуски богословів (Ліцензування. Відомості на право здійснення освітньої діяльності у сфері вищої освіти [ІФАІЗ], 2022; Акредитація [ІФАІЗ], 2022; Перший випуск магістрів в Академії, 2021). Студенти та випускники ІФАІЗ (особливо випускники «попередників» ІФТКДІ – ІФТА – ІФБУ) через реалізацію свого покликання, крім «професійної» діяльності священнослужителів УГКЦ, частково поєднують з продовженням «вищих богословських студій» в кращих католицьких університетах Європи, водночас активно долучилися до розбудови громадянського суспільства в Україні. Так, за розрахунками О. Каськіва, за період 1995–2014 рр. в ІФТКДІ – ІФТА – ІФБУ вищу богословську освіту здобули 939 осіб, більшість з яких стала священнослужителями УГКЦ (Каськів, 2022, с. 58-59).

За офіційними даними архієпархіального управління Івано-Франківської архієпархії УГКЦ, за період діяльності ІФТКДІ – ІФТА – ІФБУ у 1995–2018 рр., понад 130 випускників продовжили «вищі богословські студії» закордоном, зокрема: * за спеціальностями (чи спеціалізаціями) в галузі богословських наук: а) «Практичне богослов'я» – 48 осіб, зокрема: «Канонічне право» – 21 особа; «Пасторальне богослов'я» – 8 осіб, «Педагогіка / Катехитика» – 3 особи; «Духовність» – 8 осіб; «Літургійне богослов'я» – 7 осіб; «Психологія» – 1 особа; б) «Систематичне богослов'я» – 24 особи, зокрема: «Моральне богослов'я» – 9 осіб; «Догматичне богослов'я» – 5 осіб; «Філософія» – 4 особи; «Фундаментальне богослов'я» – 1 особа; «Соціальне вчення Церкви» – 5 осіб; в) «Історичні та біблійні дисципліни» – 15 осіб, зокрема: «Патристика» – 3 особи; «Історія Церкви» – 6 осіб; «Класичні мови» – 1 особа; «Біблійне богослов'я» – 5 осіб; г) «Інші суміжні дисципліни» – 41 особа, зокрема: «Католицьке богослов'я» (магістратура) – 19 осіб; «Живопис і мозаїка» – 2 особи; «Соціальні комунікації» – 4 особи; «Економіка» – 1 особа; «Медицина (лікувальна справа)» – 1 особа; «Юриспруденція» – 1 особа; «Церковна дипломатія» – 1 особа; невідома спеціалізація – 12 осіб; * за країнами: Італія – 64 особи; Польща – 43 особи;

Німеччина – 16 осіб; Австрія – 8 осіб; Ірландія – 2 особи; Чехія – 1 особа; Іспанія – 1 особа; Португалія – 1 особа (Букаччук, 2019, с. 5-70).

Серед цих випускників ІФТКДІ – ІФТА – ІФБУ (1991–2018 рр.) після завершення навчання закордоном більшість повернулися в Україну та взяли активну участь в розвитку елементів церковного служіння та взаємодії з громадянським суспільством, зокрема, через розвиток засобів масової інформації (Історія часопису, 2022; Часопис «Нова Зоря», 2022; Колодний, & Пелехатий, 2016), організації та проведенні різноманітних «екологічних ініціатив» (Бюро УГКЦ з питань екології, 2011; Департамент інформації УГКЦ, 2022), капеланське служіння у сфері охорони здоров'я (Список медичних капеланів, 2015; В Івано-Франківську відбулась Всеукраїнська конференція з медичного капеланства, 2022) і, врешті, капеланство у Збройних Силах України (Випускник Академії – військовий капелан, 2023; Димніч, 2023).

Варто згадати також про інші заклади вищої освіти України, в яких, незважаючи на збереження певної конфесійної приналежності (через засновника, яким, як правило, виступає сам ієрарх або інша уповноважена особа релігійної організації), проводили підготовку за ліцензованою й акредитованою спеціальністю 041 «Богослов'я». Так, один із найдавніших за історичною традицією закладів – Київська православна богословська академія (за конфесійною спрямованістю сьогодні в структурі Православної Церкви України), здобувши у 2015 р. державну ліцензію та акредитацію, проводить підготовку фахівців з богослов'я за трьома рівнями – бакалавра, магістра та доктора філософії (Клос, 2022; Київська православна богословська академія, 2022; Хромець, 2019, с. 197-198). У Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, який, звичайно, не належить до жодної конфесії, деякий час активно здійснювалася підготовка за освітньо-науковим рівнем доктора філософії за спеціальністю «Богослов'я» осіб, які належали переважно до протестантських конфесій (Дятлик, 2018, с. 46-53). Випускники-богослови Київської православної богословської академії та Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, крім професійної самореалізації, звичайно, також стали активними учасниками розбудови різних сфер громадянського суспільства в Україні.

Зважаючи на вище окреслені приклади, факти і тенденції, можемо констатувати, що взагалі у процесі розвитку богослов'я як освітньої галузі за останніх 30 років відбулося якісне зміщення акцентів у підготовці фахівців: якщо раніше вищі духовні навчальні заклади, підпорядковані безпосередньо традиційним Церквам, зосереджували увагу переважно на підготовці церковних кадрів (священників, дяків-регентів, катехитів тощо), які на основі дипломів «церковного зразка» мали обмежену перспективу

працевлаштування і соціальних гарантій, то з часу реалізації положень нового Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.) в частині державного ліцензування та акредитації спеціальності 041 «Богослов'я» вже нові (чи засновані на базі ВДНЗ як різновиду релігійних організацій) заклади вищої освіти зосередили увагу на якісному зростанні освітнього процесу, розвитку наукової діяльності, покращенні кадрового складу науково-педагогічних працівників, а їх випускники з дипломами «державного зразка» отримали додаткові перспективи працевлаштування та самореалізації. Отже, можна говорити про те, що «державна легалізація» богослов'я як освітньої галузі заклала основи для формування нового типу фахівців, покликаних, зокрема, й до розвитку громадянського суспільства в Україні. Зрештою під впливом Революції Гідності, як вдало відзначили Л. Филипович і Л. Владиченко, «релігійна Україна, як і загалом громадянське суспільство усвідомило себе дієвим і відповідальним суб'єктом суспільних процесів» (Филипович, & Владиченко, 2022, с. 174).

Водночас, слід зауважити, що окреслений процес формування нового покоління богословів у ліцензованих й акредитованих державою ЗВО, з одного боку, викликав певні застереження з боку ієрархії традиційних Церков щодо імовірності «зісвітнення» змісту богослов'я, «вихолощення» духовно-містичної складової формації богослова (Богослів'я – не галузь філософії, 2010), а з іншого – сприяв зростанню інтересу до богослов'я серед мирян традиційних Церков, які отримали перспективу здобуття вищої освіти та практичного застосування здобутих знань не тільки для розвитку власного світогляду, але й у різних формах професійної діяльності.

Відтак, слід наголосити, цьому сприяло поступове розширення сфери працевлаштування фахівців зі спеціальності 041 «Богослов'я». Так, відповідно до затвердженого в грудні 2021 р. Міністерством освіти і науки України Стандарту вищої освіти зі спеціальності 041 «Богослов'я», випускник має такі академічні права: «Здобуття освіти на другому (магістерському) рівні вищої освіти. Набуття додаткових кваліфікацій в системі освіти дорослих» (Стандарт вищої освіти зі спеціальності 041 «Богослов'я», 2021). Останнє процитоване положення Стандарту визначає право на здобуття додаткового фаху за тією ж або іншою спеціальністю. Тим часом визначення професійних прав випускника віднесено до т. зв. «автономних прав» закладів вищої освіти, які в освітніх програмах визначають відповідні перспективи працевлаштування фахівців. Для фахівців з кваліфікацією «бакалавр богослов'я», відповідно до національного Класифікатора професій (ДК 003:2010) визначаються можливості працевлаштування, як правило, на наступних посадах: вчителя дисциплін духовно-морального спрямування в закладах середньої освіти, методиста позашкільного

закладу, організатора позакласної та позашкільної виховної роботи з дітьми, професіонала у галузі релігії (експерта), асистента богослова, катехита, допоміжного персоналу релігійних організацій, який не має духовного сану (Національний класифікатор України, 2022; ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого», 2022б; ЗВО «Український Католицький Університет», 2022б; Київська православна богословська академія, 2020б). Дещо ширші перспективи професійної реалізації, зважаючи на норми класифікатора ДК 003:2010, визначаються для фахівців з кваліфікацією «магістра богослов'я», який, зокрема, може займати посаду викладача закладу вищої освіти, священнослужителя, єпископа, консультанта з суспільних та релігійних питань, наукового співробітника тощо (Національний класифікатор України. Класифікатор професій ДК 003:2010, 2022; ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого», 2022а; ЗВО «Український Католицький Університет», 2022а; Київська православна богословська академія, 2020а).

Серед широкого спектру перспективних напрямів залучення фахівців з богослов'я за рівнями бакалавра та магістра слід вказати, крім мережі парафій, недільних катехитичних шкіл та органів управління традиційних Церков, також на такі «поза-церковні» (частково чи повністю) сфери діяльності та пов'язані з ними посади, як вчителі предметів духовно-морального спрямування та організатори виховної роботи з дітьми в закладах середньої та професійної освіти, працівники у сфері релігійної журналістики чи фахівці з релігійних питань засобів масової комунікації, капелани різної спеціалізації (капелани в закладах охорони здоров'я, військові капелани у Збройних Силах України, капелани пенітенціарної системи, капелани академічних спільнот науково-педагогічних працівників і студентської молоді), фахівці органів державної влади та місцевого самоврядування з питань релігії тощо.

Цілком очевидно, що розширення спектру професійної самореалізації для фахівців з богослов'я, формування «професійної ідентичності» (Злишков, 2014, с. 64-95) богословів, зайнятих не тільки релігійно-церковною діяльністю, але й у «поза-церковній, світській» сфері, потенційно може забезпечити їх (апріорі позитивний, хоча і не виключатиме негативний) вплив на формування громадської думки стосовно актуальних проблем суспільного життя, державної політики та розвитку самоврядування в умовах децентралізації, визначення рівня міжконфесійної толерантності в суспільстві та морально-етичної богословської оцінки сучасних процесів, а на цій підставі – сприятиме формуванню громадянського суспільства в Україні. У цьому контексті цілком погоджуємось з думкою М. В. Мельника про те, що «Церкви на основі ініціативи можуть мати великий вплив на формування майбутніх

громадських лідерів і відданих громадян. Коли сім'ї і школи втрачають ступінь влади і участі з дітьми, релігійні організації можуть навчити їх альтруїзму, заохочувати до суспільного блага і дати їм сильну і тривалу мотивацію покращити навколишній світ. Успіх у розвитку майбутніх поколінь, громадянського суспільства буде неможливо без заохочення церквами своїх мирян» (Мельник, 2019, с. 127).

Для підтвердження останньої тези варто з'ясувати тенденції впливу традиційних Церков на формування громадської думки й активізацію громадянського суспільства під час найбільш знакових подій модерної історії України XXI століття. Показовими у цьому плані є результати соціологічних опитування про рівень довіри до Церкви в суспільстві. Так, за даними Київського міжнародного інституту соціології, упродовж 2017–2020 рр. рівень довіри до Церкви як одного з інститутів громадянського суспільства коливався в межах 52–57 %, а за даними Центру Разумкова – у межах 60–64% (Довіра соціальним інституціям і партіям, 2021; Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, 2021; Токман, 2022).

Відтак, з початком повномасштабної війни РФ проти України 24.02.2022 р., очевидно, вплив Церков на громадянське суспільство, попри деяке зниження соціологічного рейтингу довіри до Церкви в січні 2023 р. (до 44 % порівняно із 51 % в грудні 2021 р. (Динаміка довіри соціальним інституціям, 2023)), все ж таки набуває нових масштабів. Про це свідчать, зокрема, такі процеси у 2022 р., як законодавче закріплення та впровадження інституту Служби військового капеланства в Збройних Силах України (2021), запровадження інституту медичного капеланства у закладах охорони здоров'я (У лікарнях України відтепер офіційно працюватимуть капелани, 2022), забезпечення можливості викладання предметів духовно-морального спрямування в закладах середньої освіти (Методичні рекомендації про викладання курсів духовно-морального спрямування, 2021). Характерно, що у процесі запровадження військового капеланства та медичного капеланства законодавчо закріплено норму про необхідність додаткової спеціальної освітньої підготовки цих фахівців. Так, у перспективі 5 років частиною 2-ю статті 7-ї Закону України «Про Службу військового капеланства» передбачено, що для прийняття на посаду військового капелана духовна особа повинна, крім вищої освіти зі спеціальності 041 «Богослов'я», також пройти відповідну військову підготовку (Про Службу військового капеланства, 2021), а претенденти на посаду медичного капелана у закладах охорони здоров'я – крім спеціальності 041 «Богослов'я», також до 01 січня 2026 року повинні пройти спеціалізацію за фахом «Клінічне душпастирство» (Про внесення змін до наказу Міністерства охорони здоров'я України від 28 жовтня 2002 року, 2022).

Зважаючи на останні сучасні тенденції, насамкінець варто, на нашу думку, зосередити увагу тих закладів вищої освіти України, які проводять підготовку фахівців з ліцензованих і акредитованих державою освітніх програм зі спеціальності 041 «Богослов'я» галузі знань 04 «Богослов'я», на потребі активного, поглибленого розвитку освітньої та наукової діяльності в галузі богословської науки, заснуванні та розвитку фахових наукових видань, «продукуванні» навчальної, наукової і науково-популярної літератури, проведенні наукових конференцій та громадських популярних заходів, а згодом – на поступовій диференціації окремих «напрямів», спеціалізацій в межах цієї спеціальності, створенні міждисциплінарних освітніх програм. Очевидно, що збереження мережі неліцензованих державою закладів вищої богословської освіти (духовних семінарій, інститутів, академій) в структурі традиційних Церков поступово дозволить виокремити таку «спеціалізацію» як «Богослов'я (парафіяльне душпастирство)». Тим часом потреби «ринку праці» та сучасні виклики перед Церквами будуть стимулювати розвиток освітньої та наукової спеціальності 041 «Богослов'я» в системі вищої освіти і науки України, зорієнтований на фахову підготовку, наприклад, у межах таких «новостворених» у дальшій перспективі (приблизних за назвою) «спеціалізацій» (з прогнозованим визначенням їх потенційної «корисності»), як «Канонічне право» (потенційно сприятиме розвитку не тільки організаційних структур Церков, але й державно-церковних та міжконфесійних відносин на державному та місцевому рівнях), «Моральне богослов'я» (зорієнтоване на обґрунтування та популяризацію засад біоетики, духовно-моральну підтримку інституту сім'ї, сприяння розвитку різних видів капеланства), «Історія Церкви» (зосереджене не тільки на обґрунтуванні історичної ролі Церкви, але й на розвитку національної історичної пам'яті, релігійного туризму і паломництва тощо), «Християнська педагогіка (Катехитика)» (зорієнтована не тільки на навчання основам віри, але й на формування загальнолюдських морально-етичних цінностей молоді), «Християнська психологія» (спрямована на духовно-моральну і психологічну підтримку різних верств населення, зокрема, воїнів з ПТСР), «Літургійне богослов'я» (спрямоване на поглиблення духовного життя вірян, популяризацію християнських обрядів та літургійної спадщини), «Догматичне богослов'я» (зосереджене на трактуванні догматичних основ віровчення, сприяння налагодженню екуменічного діалогу між різними християнськими конфесіями), «Біблійне богослов'я» (спрямоване на поглиблення досліджень та популяризацію «екumenічних» знань про Біблію як основу загальнолюдських та християнських моральних цінностей), «Богослов'я і сакральне мистецтво» (зорієнтоване на духовно-мистецьке

сприйняття християнства, його внесок у скарбницю української та світової культури) тощо.

Важливим потенційним фактором розвитку освітньої та наукової спеціальності 041 «Богослов'я» в Україні у найближчій перспективі стане механізм «освітньої мобільності» (Швидун, 2021, с. 27-34), який дозволить у процесі формування фахівця з богослов'я враховувати індивідуальні інтереси здобувачів освітнього чи наукового ступенів, коригувати процес їх підготовки із врахуванням новітніх результатів наукових досліджень в галузі богослов'я, що мають, як правило, або вузькоспеціалізований, або міждисциплінарний характер. Відтак, здобуваючи за програмами мобільності додаткові компетентності в межах спеціальності 041 «Богослов'я» (та, наприклад, «суміжними» з нею спеціальностями чи в інших закладах вищої освіти, в тому числі й закордоном), майбутні покоління фахівців з богослов'я будуть корисними не тільки для Церков, які безпосередньо зацікавлені в їх підготовці, але й для громадянського суспільства, в якому вони знаходитимуть самореалізацію та яке будуть розвивати.

В умовах повоєнної відбудови України важливим фактором відродження та утвердження миру, на думку Д. Брильова, стане співпраця між «релігійними акторами» та громадянським суспільством, при цьому, як підкреслює дослідник, громадянському суспільству в Україні необхідно, врешті, «визнати важливу роль релігійних організацій як частини громадянського ландшафту в Україні та залучати їх до ініціатив там, де є спільні цілі...» (Брильов et al, 2021).

Отже, в сучасних умовах богословська освіта і наука в системі вищої освіти і науки України мають значні потенційні можливості для розвитку, а відтак можуть відіграти значну роль у формуванні громадянського суспільства. В цьому контексті варто погодитись із думкою І. Харевича, який підкреслює, що сьогодні «перед богословською освітою стоїть завдання повернути занедбаній і розгубленій людині розуміння спасительної сили Втіленого Слова й жертвового ідеалізму. На зміну нинішньому періоду корумпованості, очерствіння душ і загального приниження людини має прийти осмислена богослов'ям культура солідарності й ненасильства, гуманізму, гідності й прав людини» (Харевич, 2022, с. 130).

Висновки та перспективи дослідження.

Підсумовуючи, можемо, стверджувати, що окреслені тенденції розвитку богословської освіти і науки в Україні засвідчують поступове зростання впливу фахівців-богословів на формування громадянського суспільства в Україні.

Короткий ретроспективний аналіз розвитку спеціальності «Богослов'я» як освітньої та наукової спеціальності в незалежній Україні дозволив виокремити три етапи, порівняти статистику розвитку духовних ЗВО за 25 років, з'ясувати перелік закладів вищої освіти, які у 2022 році проводили підготовку за цією спеціальністю, проаналізувати становлення і розвиток окремих ЗВО (на прикладі УКУ та ІФАІЗ). Цей фактологічний матеріал дав підстави зробити висновок про якісне зміщення акцентів у підготовці фахівців зі спеціальності «Богослов'я» за останні 30 років – від підготовки кадрів для Церков (з обмеженою сферою працевлаштування) до підготовки кадрів для Церков і суспільства (з широкою перспективою самореалізації). Доведено, що запровадження, відповідно до Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.) механізму ліцензування та акредитації спеціальності «Богослов'я» позитивно вплинуло на розвиток закладів вищої освіти, активізацію наукової та освітньої діяльності в галузі богословських наук, відкрило широкі можливості професійної реалізації для випускників-богословів у «церковно-релігійній» та «поза-церковній, світській» сферах діяльності, що, на нашу думку, безпосередньо та опосередковано сприятиме розвитку громадянського суспільства в Україні.

Відтак, для підвищення корисного потенціалу впливу «Богослов'я» як освітньої та наукової спеціальності на громадянське суспільство, вважаємо, закладам вищої освіти варто зосередитись на активізації освітньої та наукової діяльності, поєднанні глибоких наукових досліджень і популяризації богословських знань в суспільстві, а також проводити поступову диференціацію окремих «спеціалізацій» в межах спеціальності, створенні міждисциплінарних освітніх програм. Поступове зростання «попиту на духовність» в суспільстві, хочеться вірити, сприятиме подальшій інтеграції та якісному зростанню освітньої та наукової спеціальності «Богослов'я» в системі вищої освіти і науки України, визначить її роль в становленні духовних основ громадянського суспільства в Україні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Акредитація [ІФАІЗ]. (2022). Відновлено з <http://www.ifaiz.edu.ua/akredytatsiia.html>
- Асоціація випускників УКУ планує залучити до своєї діяльності 70 % колишніх студентів вишу. (2016, Лютий 2). Відновлено з <https://ucu.edu.ua/news/asotsiatsiya-vypusknikiv-uku-planuye-zaluchyty-do-diyalnosti-70-kolyshnih-studentiv-vyshu/>
- Бех, І., & Журба, К. (2017). Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. *Гірська Школа Українських Карпат*, 16, 24-33. DOI: <https://doi.org/10.15330/msuc.2017.16.24-33>
- Богослов'я – не галузь філософії, а засіб для спасіння: Слово єпископа Переяслав-Хмельницького Єпіфанія, ректора КПБА, на урочистостях з нагоди Актового дня 9 жовтня 2010 р. (2010, Листопад 3). Відновлено з http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/38748/

- Брильов, Д., Калениченко, Т., Кришталь, А., Корнійчук, А., & Депондт, С. (2021, Квітень 8). *Релігійний фактор у конфлікті. Дослідження миробудівничого потенціалу релігійних громад України*. Відновлено з <https://paxvoorvrede.nl/media/download/PAX-Religious-Factor-in-Conflict-UA.pdf>
- Букаччук, М. (2019). *Закордонні студії 2019*. Івано-Франківськ: Відділ кадрів Івано-Франківського Архієпархіального Управління УГКЦ. 72 с.
- Бюро УГКЦ з питань екології. (2011, Березень 3). Відновлено з <https://ecobourougcc.org.ua/index.php/pro-nas/70-bjuro-ugkts-z-pitan-ekologii>
- В Івано-Франківську відбулась Всеукраїнська конференція з медичного капеланства. (2022, Вересень 20). Відновлено з https://risu.ua/v-ivano-frankivsku-vidbulasya-vseukrayinska-konferenciya-na-temu-medichnogo-kapelanstva_n132355
- Виговський, Л. (2007). Церква як чинник формування і утвердження громадянського суспільства в Україні. *Релігійна свобода: науковий щорічник*, 12, 23-27.
- Випускник Академії – військовий капелан. (2023, Січень 25). Відновлено з <http://www.ifaiz.edu.ua/novyny/1040-vypusknnyk-akademii-viiskovyi-kapelan.html>
- Вовк, Н. (2022). Формування самоідентичності українського суспільства: погляд крізь призму соціальних мереж. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 55 (1), 4-8. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/55-1-1>
- Грицак, Я. (2022, Лютий 18). *Самопожертв Майдану би не було, якби люди не були пройняті любов'ю*. Відновлено з <https://ucu.edu.ua/news/85013-2/>
- Департамент інформації УГКЦ. (2022, Листопад 29). *Відповідальність за створіння в час війни: результати екологічного конкурсу*. Відновлено з <https://ugcc.ua/data/vidpovidalnist-za-stvorinnya-v-chas-viyny-rezultaty-ekologichnogo-konkursu-1544/>
- Димніч, Н. (2023, Січень 22). *Військовий капелан отець Василь Сметанюк: «Зараз формуються засади служіння військового священика»*. Відновлено з <https://suspilne.media/360670-viiskovij-kapelan-otec-vasil-smetanuk-zaraz-formuutsa-zasadi-sluzinna-viiskovogo-svasennika/>
- Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2022 роках. (2023, Січень 1). Відновлено з <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1174&page=1>
- Довіра соціальним інституціям і партіям: грудень 2020. (2021, Лютий 4). Відновлено з <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1005&page=7>
- Дятлик, О. (2018). *Впровадження та інтеграція освітніх програм спеціальності «богослов'я» в систему вищої освіти України: управління інноваційним проектом (на прикладі громадської організації «Євро-Азіатська теологічна асоціація»)*. (Дипломна робота на здобуття освітнього ступеня магістр; 073 «Менеджмент», «Управління проектами»). Київ: ДВНЗ «Університет Менеджменту Освіти» Національної академії педагогічних наук України. Відновлено з http://umo.edu.ua/images/content/institutes/imp/struktura/kaf_upravl_proekt/proekty_zdobuvach/Diatlyk_O_MBA_Thesis_1.pdf
- Заклад вищої освіти «Український Католицький Університет». *Освітні програми*. Відновлено з <https://registry.edbo.gov.ua/university/244/study-programs/>
- Запрошуємо взяти участь у Міжнародній богословській конференції. (2022, Липень 12). Відновлено з <https://tci.org.ua/news/запрошуємо-взяти-участь-у-міжнародній/>
- Зборовська, К. (2020). Квазірелігійна основа ідеології доктрини «руський мир». *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 41, 162–172. <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.11>
- ЗВО «Український Католицький Університет» МОН України. (2022a). Освітньо-професійна програма «Богослов'я» другого рівня вищої освіти, ступінь вищої освіти магістр, спеціальність 041 «Богослов'я», галузь знань 04 «Богослов'я». Львів. Відновлено з https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/Profil-osvitnoyi-programy_Bogoslov_ua_magistr.pdf
- ЗВО «Український Католицький Університет» МОН України. (2022b). Освітньо-професійна програма «Богослов'я» першого рівня вищої освіти, ступінь вищої освіти бакалавр, спеціальність 041 «Богослов'я», галузь знань 04 «Богослов'я». Львів. Відновлено з https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/Profil-osvitnoyi-programy_Bogoslov_ua.pdf
- Зливков, В. (ред.). (2014). *Становлення ідентичності фахівця*. (Монографія). Київ – Кіровоград: Імекс-ЛТД.
- Іванців, Н., & Кошкіна, С. (2021, Серпень 26). *Борис Гудзяк: «Міняти країну треба, владу міняти треба, але я раджу починати з того, що змінити себе»*. Відновлено з https://lb.ua/society/2021/08/26/492277_boris_gudzyak_minhati_krainu_treba.html
- Імперські мрії замість Божої волі: президент Німеччини жорстко розкритикував Російську православну церкву. (2022, Серпень 31). Відновлено з <https://prm.ua/imperski-mrii-zamist-bozhoi-voli-prezydent-nimechchyny-zhorstko-rozkrytykuvav-rosiysku-pravoslavnu-tserkvu/>
- Історія, сьогодні, майбутнє. Важливі дати в історії УКВ. (2022). Відновлено з <https://ucu.edu.ua/about/>
- Історія та факти. (2022). Відновлено з <https://ucu.edu.ua/about/istoriya-ta-fakty/>
- Історія та факти. Передумови. (2022). Відновлено з <https://ucu.edu.ua/about/istoriya-ta-fakty/peredumovy/>
- Історія часопису. (2022). Відновлено з https://novazoria.com.ua/?page_id=82
- Каськів, О. (2022). Роль єпископа Софрона Мудрого в реорганізації Івано-Франківського Теологічно-Катихитичного Духовного Інституту у Івано-Франківську Теологічну Академію (1994–2014 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*, 42, 55–61. <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.6>
- Київська православна богословська академія. *Освітні програми*. Відновлено з <https://registry.edbo.gov.ua/university/2718/study-programs/>

- Київська православна богословська академія. (2020а). Освітньо-професійна програма «Богослов'я» другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 041 «Богослов'я» галузі знань 04 «Богослов'я». Київ. 16 с. Відновлено з https://www.kpba.edu.ua/images/stories/pdf/2020/Master_2020.pdf
- Київська православна богословська академія. (2020б). Освітньо-професійна програма «Богослов'я» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 041 «Богослов'я» галузі знань 04 «Богослов'я». Київ. 16 с. Відновлено з https://www.kpba.edu.ua/images/stories/pdf/2020/Bachelor_2020.pdf
- Кіндратець, О., & Сергієнко, Т. (2021). Особливості формування ідентичності українців в умовах гібридної війни. *Науковий журнал «Політикус»*, 1, 40-46. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-1.6>
- Керівництво РПЦ приєдналося до злочинів війни проти України: Штайнмаєр зробив потужну заяву на Всесвітній раді церков. (2022, Серпень 31). Відновлено з <https://tsn.ua/svit/kerivnictvo-rpc-priyednalosya-do-zlochinyv-viyni-proti-ukrayini-shtaynmayer-zrobiv-potuzhnu-zayavu-na-vsiesvitnij-radi-cerkov-2147545.html>
- Климишин, О. (2013). *Християнсько-психологічні основи духовного розвитку особистості*. (Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія). Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. 48 с. Відновлено з <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/31435>
- Климишин, О. (2009). Християнсько-орієнтований підхід до формування особистості в умовах сучасного суспільства. *Науковий вісник Івано-Франківської теологічної академії УГКЦ «Добрий Пастир»*. Теологія, 2, 205-212. Відновлено з <http://journal.ifaiz.edu.ua/index.php/gp/article/view/290>
- Клос, В. (2022). *Історія та сучасність*. Відновлено з <https://www.kpba.edu.ua/about/istoriia-ta-suchasnist.html>
- Колодний, А., & Пелехатий, І. (2016, Травень 4). 25 років відновленому греко-католицькому часопису «Нова Зоря». *Підсумки та плани на майбутнє*. Відновлено з https://risu.ua/25-rokiv-vidnovlenomu-greko-katolickomu-chasopisu-quot-nova-zorya-quot-pidsumki-ta-plani-na-maybutnye_n107526
- Конкурсні пропозиції за ОП «Богослов'я» ОП бакалавра (2022 рік вступу). (2022, Вересень 1). Відновлено з https://vstup.edbo.gov.ua/offers/?qualification=1&education_base=40&speciality=041
- Конкурсні пропозиції за ОП «Богослов'я» ОП магістра (2022 рік вступу). (2022, Вересень 1). Відновлено з https://vstup.edbo.gov.ua/offers/?qualification=2&education_base=620&speciality=041
- Ліцензії та сертифікати про акредитацію [УКУ]. (2022). Відновлено з <https://ucu.edu.ua/about/ofitsijna-informatsiya/license-accreditation/>
- Ліцензування. Відомості на право здійснення освітньої діяльності у сфері вищої освіти [ІФАІЗ]. (2022). Відновлено з <http://www.ifaiz.edu.ua/licenzuvannia.html>
- Луцький, М. (2014). Церковний вплив на розвиток громадянського суспільства в Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*, 8, 120-125. Відновлено з <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/politics/article/view/4024>
- Мельник, М. (2016). Церковний вплив на розвиток громадянського суспільства. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 19 (4), 124-128. <https://doi.org/10.15421/1716089>
- Методичні рекомендації про викладання курсів духовно-морального спрямування у 2021/2022 навчальному році. (2021, Жовтень 7). Відновлено з <https://www.schoolife.org.ua/metodychni-rekomendatsiyi-pro-vykkladannya-kursiv-duhovno-moralnogo-spryamuvannya-u-2021-2022-navchalnomu-rotsi/>
- Найкращі приватні заклади вищої освіти України. (2022, Липень 31). Відновлено з <https://osvita.ua/vnz/rating/25714/>
- Національний класифікатор України. Класифікатор професій ДК 003:2010. (2022, Грудень 29). Відновлено з https://hrliga.com/index.php?module=norm_base&op=view&id=433
- Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Освітні програми. (2022, Вересень 1). Відновлено з <https://registry.edbo.gov.ua/university/194/study-programs/>
- Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків. електоральні орієнтації громадян (березень 2021 р.). (2021, Березень 16). Відновлено з <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-institutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-berezen-2021r>
- Перший випуск магістрів в Академії. (2021, Березень 5). Відновлено з <http://www.ifaiz.edu.ua/novyny/762-pershij-vipusk-magistriv-v-akademiji.html>
- ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого» МОН України. (2022а). Освітньо-професійна програма «Богослов'я» другого рівня вищої освіти зі спеціальності 041 «Богослов'я» галузі знань 04 «Богослов'я». Івано-Франківськ. 36 с. Відновлено з <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/OPP-041-mahistr-2022.pdf>
- ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого» МОН України. (2022б). Освітньо-професійна програма «Богослов'я» першого рівня вищої освіти зі спеціальності 041 «Богослов'я» галузі знань 04 «Богослов'я». Івано-Франківськ. 29 с. Відновлено з <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/OPP-041-bakalavr-2022.pdf>
- Приватний заклад вищої освіти «Карпатський університет імені Августина Волошина». Освітні програми. (2022, Вересень 1). Відновлено з <https://registry.edbo.gov.ua/university/173/study-programs/>
- Про візію і місію Українського католицького університету. (2017). Відновлено з <https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/10/Viziya-ta-misiya-UKU.pdf>
- Про внесення змін до наказу Міністерства охорони здоров'я України від 28 жовтня 2002 року № 385. № 1782. (2022, Вересень 30). *Наказ МОЗ України*. Відновлено з <https://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-30092022--1782-pro-vnesennja-zmin-do-nakazu-ministerstva-ohoroni-zdorov%e2%80%99ja-ukraini-vid-28-zhovtnja-2002-roku--385>
- Про Службу військового капеланства. № 1915-ІХ. (Листопад 30). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#n53>

- Рибачук, М. (2022). Громадянське суспільство і Церква. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 5, 1-19. Відновлено з <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/4.pdf>
- Список медичних капеланів Івано-Франківської архієпархії УГКЦ. (2015, Квітень 1). Відновлено з <http://ugcc.if.ua/novyny/5859-spysoy-medychnykh-kapelaniv-ivano-frankivskoi-arkhiieparkhii-uhkts.html>
- Стандарт вищої освіти зі спеціальності 041 «Богослов'я» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 1483). (2021, Грудень 30). Відновлено з <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2021/12/30/041-Bohoslovya.bakalavr.30.12.21.pdf>
- Статут приватного закладу вищої освіти «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого». (2018). Відновлено з <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/000-Statut-Akademii.pdf>
- Степаненко, В. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України. 420 с. Відновлено з <https://i-soc.com.ua/assets/files/library/stepanenko.pdf>
- Стоцький, Я. (1999). *Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку (1988–1998 рр.)*. Тернопіль: Тернопільський держ. техн. ун-т ім. І. Пулюя.
- Стратегія розвитку приватного закладу вищої освіти «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого» на 2018–2023 роки. (2018). Відновлено з <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/Strateh-rozvv-Akad.pdf>
- Токман, В. (2022). Релігійно-церковна динаміка в Україні: особливості 2021 року. Відновлено з https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-11/reliigiina-dynamika_01112021.pdf?__cf_chl_tk=8VbwZAlonU5nH364dqKQ1oc1G8DoKwbWOtQjab4zMAo-1675902265-0-gaNycGzNDGU
- У лікарнях України відтепер офіційно працюватимуть капелани. (2022, Жовтень 24). Відновлено з <https://moz.gov.ua/article/news/u-likarnjah-ukraini-vidteper-oficijno-pracjuvatimut-kapelani>
- Филипович, Л., & Владиченко, Л. (2022). Місце і роль України в геополітичному переформатуванні світу: релігієзнавчі аспекти. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2 / 176 (1), 169-185. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2022.2.1.8>
- Харевич, І. (2022). Роль сучасної Католицької Церкви у формуванні морально-ціннісних й етичних орієнтацій дітей, молоді та дорослих. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*, 1 (21), 125-134. [https://doi.org/10.35387/od.1\(21\).2022.125-134](https://doi.org/10.35387/od.1(21).2022.125-134)
- Хромець, В. (2019). *Богословська освіта як феномен релігійного та світського освітнього простору України. (Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук; 09.00.11 – релігієзнавство)*. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Відновлено з https://old.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D26.053.21/Chomec.pdf
- Хто ми є [ІФАІЗ]. (2022). Відновлено з <http://www.ifaiz.edu.ua/pro-nas.html>
- Церква на шляху формування богослов'я нації та громадянства. (2022, Вересень 21). Відновлено з <https://tci.org.ua/церква-на-шляху-до-формування-богосло/>
- Часопис «Нова Зоря» – скарбниця віри і добра. (2022). Відновлено з <https://lib.if.ua/news/1384763987.html>
- Чундак, А. (2019, Серпень 7). *Серед новообраних депутатів – випускники УКУ*. Відновлено з <https://ucu.edu.ua/news/sered-novoobranuh-deputativ-vru-vypusknky-uku/>
- Швидун, Л. (2021). Освітня мобільність у просторі глобалізованого світу. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 24 (5), 27-34. <https://doi.org/10.15421/172152>

REFERENCES

- About the Military Chaplaincy Service. No. 1915-IX. (2021, November 30). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#n53>.
- About the vision and mission of the Ukrainian Catholic University. (2017). Retrieved from <https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/10/Viziya-ta-misiya-UKU.pdf>.
- Academy graduate - military chaplain. (2023, January 25). Retrieved from <http://www.ifaiz.edu.ua/novyny/1040-vypusknky-akademii-viiskovy-kapelan.html>.
- Accreditation [ІФАІЗ]. (2022). Retrieved from <http://www.ifaiz.edu.ua/akredytatsiia.html>.
- Assessment of the situation in the country, trust in the institutions of society and politicians. *electoral orientations of citizens (March 2021)*. (2021, March 16). Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-berezen-2021r>.
- Bekh, I., & Zhurba, K. (2017). Conception of Forming National-Cultural Identity in Adolescents Studying in Comprehensive School. *Mountain School of Ukrainian Carpaty*, 16, 24-33. DOI: <https://doi.org/10.15330/msuc.2017.16.24-33>.
- Brylov, D., Kalenychenko, T., Kryshal, A., Kornichuk, A., & Depondt, S. (08.04.2021). *Religious-Factor-in-Conflict. Research on the peace-building potential of religious communities of Ukraine*. Retrieved from <https://paxvoorvrede.nl/media/download/PAX-Religious-Factor-in-Conflict-UA.pdf>.
- Bukatchuk, M. (2019). *Abroad studies 2019*. Ivano-Frankivsk: Personnel Department of the Ivano-Frankivsk Archdiocesan Office of the UGCC. 72.
- Bureau of the UGCC on Ecology. (2011, March 1). Retrieved from <https://ecobourougcc.org.ua/index.php/pro-nas/70-bjuro-ugkts-z-pitan-ekologiyi>.
- Chaplain will officially work in Ukrainian hospitals from now on. (2022, October 24). Retrieved from <https://moz.gov.ua/article/news/u-likarnjah-ukraini-vidteper-oficijno-pracjuvatimut-kapelani>
- Charter of the private institution of higher education "Ivano-Frankivsk Academy of Ivan the Golden-eared". (2018). Retrieved from <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/000-Statut-Akademii.pdf>

- Competitive proposals for the OP "Theology" of the bachelor's OP (2022 entry year)*. (2022, September 1). Retrieved from https://vstup.edbo.gov.ua/offers/?qualification=1&education_base=40&speciality=041
- Competitive proposals for the OP "Theology" of the Master's OP (2022 entry year)*. (2022, September 1). Retrieved from https://vstup.edbo.gov.ua/offers/?qualification=2&education_base=620&speciality=041
- Chundak, A. (2019, August 7). *Among the newly elected deputies are graduates of UKU*. Retrieved from <https://ucu.edu.ua/news/sered-novoobranyh-deputativ-vru-vypuskniky-uku/>
- Department of Information of the UGCC*. (2022, November 29). Responsibility for creatures in wartime: the results of an environmental competition. Retrieved from <https://ugcc.ua/data/vidpovidalnist-za-stvorinnya-v-chas-viyny-rezultaty-ekologichnogo-konkursu-1544/>
- Development strategy of the private institution of higher education "Ivano-Frankivsk Academy of Ivan Zolotoustoy" for 2018–2023*. (2018). Retrieved from <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/Strateh-rozv-Akad.pdf>
- Diatlyk, O. (2018). *Implementation and integration of educational programs in the specialty "theology" into the system of higher education of Ukraine: management of an innovative project (on the example of the public organization "Euro-Asian Theological Association")*. (Thesis for the Master's degree; 073 "Management", "Project Management"). Kyiv: State educational institution "University of Management of Education" of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. 117. Retrieved from http://umo.edu.ua/images/content/institutes/imp/struktura/kaf_upravl_proekt/proekty_zdobuvach/Diatlyk_O_MBA_Thesis_1.pdf
- Dymnich, N. (2023, January 22). *Military Chaplain Father Vasyl Smetaniuk: "Now the foundations of the service of a military priest are being formed"*. Retrieved from <https://suspilne.media/360670-vijskovij-kapelan-otec-vasil-smetanuk-zaraz-formuutsa-zasadi-sluzinna-vijskovogo-svasennika/>
- Dynamics of trust in social institutions in 2021–2022*. (2023, January 13). Retrieved from <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1174&page=1>
- Fylypovych L., & Vladychenko L. (2022). The place and the role of Ukraine in the geopolitical reformatting of the world: religious studies aspects. *Multiversum. Philosophical almanac*, 2/176(1), 169–185. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2022.2.1.8>
- Higher education institution "Ukrainian Catholic University". Educational programs*. Retrieved from <https://registry.edbo.gov.ua/university/244/study-programs/>
- Higher education institution "Ukrainian Catholic University" of the Ministry of Education and Culture of Ukraine*. (2022a). Educational and professional program "Theology" of the second level of higher education, master's degree of higher education, specialty 041 "Theology", field of knowledge 04 "Theology". Lviv. 18. Retrieved from https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/Profil-osvitnoyi-programy_Bogoslov_ya_magistr.pdf
- Higher education institution "Ukrainian Catholic University" of the Ministry of Education and Culture of Ukraine*. (2022b). Educational and professional program "Theology" of the first level of higher education, bachelor's degree of higher education, specialty 041 "Theology", field of knowledge 04 "Theology". Lviv. 18. Retrieved from https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/Profil-osvitnoyi-programy_Bogoslovyia.pdf
- History and facts*. (2022). Retrieved from <https://ucu.edu.ua/about/istoriya-ta-fakty/>
- History and facts: Background*. (2022). Retrieved from <https://ucu.edu.ua/about/istoriya-ta-fakty/peredumovy/>
- History, today, future. Important dates in the history of UKU*. (2022). Retrieved from <https://ucu.edu.ua/about/>
- Hrytsak, Ya. (2022, February 18). *Self-sacrifice on the Maidan would not have happened if people had not been imbued with love*. Retrieved from <https://ucu.edu.ua/news/85013-2/>
- Imperial dreams instead of God's will: the German president harshly criticized the Russian Orthodox Church*. (2022, August 31). Retrieved from <https://prm.ua/imperski-mrii-zamist-bozhoi-voli-prezydent-nimechchyny-zhorstko-rozkrytykuvav-rosiysku-pravoslavnu-tserkvu/>
- In Ivano-Frankivsk, the All-Ukrainian conference on medical chaplaincy was held*. (2022, September 20). Retrieved from https://risu.ua/v-ivano-frankivsku-vidbulasya-vseukrayinska-konferenciya-na-temu-medichnogo-kapelanstva_n132355
- Ivantsiv, N., & Koshkina, S. (2021, August 26). *Borys Gudziak: "You need to change the country, you need to change the government, but I advise you to start by changing yourself"*. Retrieved from https://lb.ua/society/2021/08/26/492277_boris_gudzyak_minyati_krainu_treba.html
- Kaskiv, O. (2022). The Role of Bishop of Sofron Mudryy in the Reorganization of Ivano-Frankivsk Theological and Cathedical Spiritual Institute in Ivano-Frankivsk Theological Academy (1994–2014). *Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies*, 42, 55–61. <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.6>
- Kharevych, I. (2022). The Role of the Modern Catholic Church in Forming Moral-Value and Ethical Orientations of Children, Youth and Adults. *Adult Education: Theory, Experience, Prospects*. 1 (21), 125–134. [https://doi.org/10.35387/od.1\(21\).2022.125-134](https://doi.org/10.35387/od.1(21).2022.125-134)
- Khromets, V. (2019). *Theological education as a phenomenon of religious and secular educational space of Ukraine. (Dissertation for obtaining a scientific degree Doctor of Philosophical Sciences; 09.00.11 - religious studies)*. Kyiv: National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov.. 404. Retrieved from https://old.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D26.053.21/Chomec.pdf
- Kindratets, O., & Serhienko, T. (2021). Peculiarities of the formation of identity of Ukrainians in conditions of a hybrid war. *Scientific journal "Politicus"*, 1, 40–46. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-1.6>
- Klymyshyn, O. (2013). *Christian-psychological foundations of spiritual development of the individual*. (Abstract of the dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Psychological Sciences. 19.00.07 - pedagogical and age psychology). Kyiv: National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov, Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine. 48. Retrieved from <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/31435>

- Klymyshyn, O. (2009). A Christian-oriented approach to personality formation in the conditions of modern society. *Scientific Bulletin of the Ivano-Frankivsk Theological Academy of the UGCC "Good Parson". Theology*, 2, 205-212. Retrieved from <http://journal.ifaiz.edu.ua/index.php/gp/article/view/290>
- Klos, V. (2022). *History and modernity*. Retrieved from <https://www.kpba.edu.ua/about/istoriia-ta-suchasnist.html>
- Kolodnyi, A., & Pelekhay, I. (2016, May 4). *25 years of the restored Greek-Catholic magazine "Nova Zorya". Conclusions and plans for the future*. Retrieved from https://risu.ua/25-rokiv-vidnovlenomu-greko-katolickomu-chasopisu-quot-nova-zorya-quot-pidsumki-ta-plani-na-maybutnye_n107526
- Kyiv Orthodox Theological Academy. *Educational programs*. Retrieved from <https://registry.edbo.gov.ua/university/2718/study-programs>
- Kyiv Orthodox Theological Academy. (2020a). Educational and professional program "Theology" of the second (master's) level of higher education in specialty 041 "Theology" field of knowledge 04 "Theology". Kyiv. 16 c. Retrieved from https://www.kpba.edu.ua/images/stories/pdf/2020/Master_2020.pdf
- Kyiv Orthodox Theological Academy. (2020b). Educational and professional program "Theology" of the first (bachelor's) level of higher education in specialty 041 "Theology" field of knowledge 04 "Theology". Kyiv. 16 c. Retrieved from https://www.kpba.edu.ua/images/stories/pdf/2020/Bachelor_2020.pdf
- Licenses and certificates of accreditation [UKU]. (2022). Retrieved from <https://ucu.edu.ua/about/ofitsijna-informatsiya/license-accreditation>
- Licensing. *Information on the right to carry out educational activities in the field of higher education [IFAIZ]*. (2022). Retrieved from <http://www.ifaiz.edu.ua/licenzuvannia.html>
- List of medical chaplains of the Ivano-Frankivsk Archdiocese of the UGCC. (2015, April 1). Retrieved from <http://ugcc.if.ua/novyny/5859-spysok-medychnykh-kapelaniv-ivano-frankivskoi-arkhiieparkhii-uhkts.html>
- Lutskyi, M. (2014). Church influence on development of civil society in Ukraine. *Newsletter Precarpathian University. Political science*, 8, 120-125. Retrieved from <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/politics/article/view/4024>
- Melnyk, M. (2016). Church's influence on the development of civil society. *Grani*, 19 (4), 124-128. <https://doi.org/10.15421/1716089>
- Methodological recommendations for teaching spiritual and moral courses in the 2021/2022 academic year*. (2021, October 7). Retrieved from <https://www.schoolife.org.ua/metodychni-rekomendatsiyi-pro-vykladannya-kursiv-duhovno-moralnogo-spryamuvannya-u-2021-2022-navchalnomu-rotsi>
- National Classifier of Ukraine. *Classifier of professions DK 003:2010*. (2022, December 29). Retrieved from https://hrliga.com/index.php?module=norm_base&op=view&id=433
- National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. *Educational programs*. (2022, September 1). Retrieved from <https://registry.edbo.gov.ua/university/194/study-programs>
- On amendments to the order of the Ministry of Health of Ukraine dated October 28, 2002, No. 385. No. 1782. (2022, September 30). *Order of the Ministry of Health of Ukraine*. Retrieved from <https://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-30092022--1782-pro-vnesennja-zmin-do-nakazu-ministerstva-ohoroni-zdorov%e2%80%99ja-ukraini-vid-28-zhovtnja-2002-roku--385>
- Private institution of higher education "Ivano-Frankivsk Academy of Ivan the Terrible" of the Ministry of Education and Culture of Ukraine. (2022a). Educational and professional program "Theology" of the second level of higher education in the specialty 041 "Theology" field of knowledge 04 "Theology". Ivano-Frankivsk. 36. Retrieved from <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/OPP-041-mahistr-2022.pdf>
- Private institution of higher education "Ivano-Frankivsk Academy of Ivan the Terrible" of the Ministry of Education and Culture of Ukraine. (2022b). Educational and professional program "Theology" of the first level of higher education in the specialty 041 "Theology" field of knowledge 04 "Theology". Ivano-Frankivsk. 29. Retrieved from <http://ifaiz.edu.ua/images/pdf/OPP-041-bakalavr-2022.pdf>
- Private institution of higher education "Carpathian University named after Augustyn Voloshyn". *Educational programs*. (2022, September 1). Retrieved from <https://registry.edbo.gov.ua/university/173/study-programs>
- Rybachuk, M. (2022). Civil society and the Church. *Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists about her*, 5, 1-19. Retrieved from <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/4.pdf>
- Shvydun, L. (2021). Educational Mobility in the Globalized World. *Grani*, 24 (5), 27-34. <https://doi.org/10.15421/172152>
- Standard of higher education in specialty 041 "Theology" for the first (bachelor's) level of higher education (approved by order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1483). (2021, December 30). Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2021/12/30/041-Bohoslovya.bakalavr.30.12.21.pdf>
- Stepanenko, V. (2015). *Civil society: discourses and practices*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. 420. Retrieved from <https://i-soc.com.ua/assets/files/library/stepanenko.pdf>
- Stotskyi, Ya. (1999). *Religious situation in Ukraine: problems and development trends (1988–1998)*. Ternopil: Ternopil State Technical University named after. 120.
- The best private institutions of higher education in Ukraine*. (2022, July 31). Retrieved from <https://osvita.ua/vnz/rating/25714/>
- The Church is on the way to forming the theology of the nation and citizenship*. (2022, September 21). Retrieved from <https://tci.org.ua/церква-на-шляху-до-формування-богосло/>
- The first graduation of masters at the Academy*. (2021, March 5). Retrieved from <http://www.ifaiz.edu.ua/novyny/762-pershij-vipusk-magistriv-v-akademiji.html>
- The history of the journal*. (2022). Retrieved from https://novazoria.com.ua/?page_id=82

- The leadership of the Russian Orthodox Church joined the war crimes against Ukraine: Steinmeier made a powerful statement at the World Council of Churches.* (2022, August 31). Retrieved from <https://tsn.ua/svit/kerivnictvo-rpc-priyednalosya-do-zlochyniv-viyni-proti-ukrayini-shtaynmayer-zrobiv-potuzhnu-zayavu-na-vsesvitniy-radi-cerkov-2147545.html>
- The magazine "Nova Zorya" is a treasury of faith and goodness.* (2022). Retrieved from <https://lib.if.ua/news/1384763987.html>
- The UCU Alumni Association plans to involve 70% of former students of the higher education institution in its activities.* (2016, February 8). Retrieved from <https://ucu.edu.ua/news/asotsiatsiya-vypusknikiv-uku-planuye-zaluchyty-do-diyalnosti-70-kolyshnih-studentiv-vyshu/>
- Theology is not a branch of philosophy, but a means of salvation: the speech of Bishop Epiphanius of Pereyaslav-Khmelnyskyi, rector of the KPBA, at the celebrations on the occasion of Act Day, October 9, 2010.* (2010, November 3). Retrieved from http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/38748/
- Tokman, V. (2022). *Religious and church dynamics in Ukraine: features of 2021*. Retrieved from https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-11/religiina-dynamika_01112021.pdf?__cf_chl_tk=8VbwZAl0NU5nH364dqKQ1oc1G8DoKwbWOtQjab4zM Ao-1675902265-0-gaNycGzNDGU
- Trust in social institutions and parties: December 2020.* (2021, February 4). Retrieved from <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1005&page=7>
- Vyhovskyi, L. (2007). The church as a factor in the formation and establishment of civil society in Ukraine. *Religious freedom: scientific yearbook*, 12, 23-27
- Vovk, N. (2022). Formation of self-identity of Ukrainian society: a view through the prism of social networks. *Humanities Science*, 55(1), 4-8. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/55-1-1>
- We invite you to participate in the International Theological Conference.* (2022, July 12). Retrieved from <https://tci.org.ua/news/zaproshuemo-vzяти-участь-u-mіжнародні/>
- Who are we [IFAIZ].* (2022). Retrieved from <http://www.ifaiz.edu.ua/pro-nas.html>
- Zborovska, K. (2020). Quasi-religious basis of the ideology of the "russian world" doctrine. *Human Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 41, 162–172. <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.11>
- Zlyvko, V. (Ed.). (2014). *Formation of the identity of a specialist*. (Monograph). Kyiv – Kirovohrad: Imeks-LTD.